OSKÁR ČEPAN

Vajanského významotvorný princíp

Vajanského literárne a publicistické dielo sa zväčša chápalo a ojedinele chápe i naďalej ako „matné" pozadie pre odlíšenie „svetlejších" stránok vývinu novšej slovenskej literatúry a národnej ideológie. Jeho osud je typický pre priekopníka novej orientácie, ktorý nedovŕšil svoj program. Ostal na polceste medzi romantickou tradíciou a realistickou koncepciou. Preto sa jeho dielo hodnotí ako produkt dvoch epoch, ako dielo dvoch podôb. Jednou sa obracia do minulosti, druhou do budúcnosti.

Literárna veda a história vo svojich výkladoch fixovala Vajanského predovšetkým v tejto dvojdomej podobe. Stala sa z neho socha antického Jánusa, ktorý sa díva iba do minulosti alebo do budúcnosti, a ktorý sa „božsky" prenáša ponad prítomnosť. Podľa tohto dnes už prekonávaného názoru Vajanský nerozumel potrebám svojej súčasnosti. Raz bol iba konzervatívnym obhájcom tradície, druhý raz zasa veštcom, radikálnym zvestovateľom ilúzií, ktorým svojvoľne pripisoval príliš vecný význam. Žil akoby mimo času a priestoru svojej doby.

Časom sa aj obe tváre Vajanského diela stali súčasťou nenávratnej minulosti. Jeho paradoxná situácia sa zmenila v tom zmysle, že sa stal exemplárnym príkladom pre všetko minulé, zastaralé a konzervatívne. Stal sa negatívnym pozadím, na ktorom sa dalo veľmi inštruktívne, až „hravo dialekticky" demonštrovať učenie o dvoch kultúrach, o boji starého s novým, o zápase realizmu s antirealizmom. Stal sa z neho doslova „baťko", s ktorým bolo možné „odbaviť vec scela krátko". Takzvané odveké zápasy sa potom príliš ľahko ilustrovali na domnelo nemennom pozadí.

Vajanský však nie je jednoducho len tým „druhým", pred ktorým vždy stojí niekto „prvý". Ak ho chápeme ako „pozadie", musíme priznať, že nejde iba o oponu pre aranžovanú tieňohru, ale že je to rovnoprávny partner „popredia". Pri porovnávaní musia byť členy prirovnania aspoň formálne rovnocenné. Ak sa má Vajanského dielo konfrontovať s akýmkoľvek vývinovým procesom, nemôže sa do tejto operácie včleniť ako menejcenný a strnulo dvojtvárí fakt. Podmienkou plnohodnotnosti je priznať mu primeranú vývinovo-dynamickú povahu, jeho špecifickú viacfunkčnosť.

Pretože toto rozsiahle dielo nie je nijakou výnimkou, znamená to, že tak, ako aj tvorba iných významných autorov, je výrazom svojského vývinu, logicky motivovaných vnútorných zmien a celkom určitých okolností literárneho procesu. Teraz sme už v situácii, keď sa s ním chceme vyrovnať komplexnejšie. Uznali sme, že toto dielo predstavuje vyhranený a historicky oprávnený typ, ktorý má svoju prehistóriu, svoj vnútorný vývin a svojich zákonitých alebo aj nezákonitých dedičov. Historickú legitimnosť sme mu už priznali. Dôkazom toho je aj kapitola Ivana Kusého v 3. zväzku Dejín slovenskej literatúry (SAV, 1965). Predmetom výskumu je však naďalej jeho umelecký charakter, literárna typológia a jeho vývinová produktívnosť.

*

Hlavným Vajanského umelecko-estetickým a ideologicko-politickým problémom bola motivácia prechodu k novej kvalite, prechodu na vyšší, dobovým okolnostiam primeranejší stupeň. Ústrednou témou jeho diela je téma „zmeny". Preniká celú jeho básnickú, prozaickú, publicistickú a politickú činnosť. Chápe ju však značne voluntaristicky. Idea novej kvality, prechodu na vyšší vývinový stupeň, vyjadrená touto vedúcou témou, má viacero individualizovaných podôb. Realizuje sa v niekoľkých kľúčových motívoch. Raz je to motív organického rastu z „koreňov", alebo z „kmeňa", druhý raz motív „suchých ratolestí", ktoré majú regenerovať, alebo ktoré treba v záujme nových „výhonkov" radikálne odstrániť. Tieto motívy, obvyklé aj u iných autorov literárneho realizmu, vyjadrujú názorne Vajanského záujem o kontinuitu tradície, ako aj snahu navodiť nové riešenia, nové projekty, ktoré by ju rozvinuli.

Vajanský bol presvedčený, že sú veci, ktoré sa nemenia a nemôžu zmeniť, a zasa že sú i také, ktoré sa zmeniť musia. Statický alebo dynamický pohľad na javy, aktívny alebo pasívny postoj ku skutočnosti diktovali mu predovšetkým vonkajšie, hlavne ideologicko-politické okolnosti. Totiž jeho profesiou bola politická žurnalistika. Preto určujúcou vždy mu bola situácia v „národnom" hnutí, jej „výhľady", ktoré ovplyvňovali „nálady" vedúcich osobností národnej politiky na čele s ním samým. V prvom období verejnej činnosti a literárnej tvorby ešte romanticky preceňoval vlastné sily. Voči obkľučujúcemu prostrediu a situácii sa staval ofenzívne. V druhom období, počnúc deväťdesiatymi rokmi, menilo sa jeho stanovisko na defenzívne. Reálne odhadoval sily protivníka.

Ideu prechodu k novej kvalite Vajanský často interpretoval ako osobitný vzťah „svojského jadra" k „cudzorodej škrupine", ktorá tomuto jadru bráni v rozvoji. V období extenzívnej aktivity počítal s možnosťou, že zárodočné jadro samo, silou svojho vnútorného vzrastu prelomí vonkajšie obruče. Počítal nielen s možnosťou, ale priamo s nutnosťou rozvoja smerom zvnútra navonok. V dielach z tohto obdobia uprednostňoval momenty aktivizácie a expanzie vlastných síl. V druhom období, pod dojmom porážok národnej politiky, volil cestu defenzívnej obrany, hlásal potrebu jednoty, kompaktnosti a nedotknuteľnosti „svojského jadra". Chcel ho chrániť a konzervovať pre „príhodnejšie" časy, chcel ho zaštítiť pred agresívnym, neustále sa zosilňujúcim tlakom zvonku, ale aj pred nežiadúcimi odstredivými tendenciami zvnútra. Prichádzal k presvedčeniu, že je iluzórne spoliehať sa len na organický vzrast. Časom dospel až ku koncepcii nevyhnutnej „katastrófy", ktorá radikálne zmení vzťahy medzi vonkajšími determinantmi a razom odstráni vonkajší tlak.

Celé Vajanského dielo, i tie jeho časti, v ktorých predkladá na pohľad hotový a akoby ad hoc nemenný program, charakterizuje neustále až nervózne hľadanie, odôvodňovanie a hodnotenie primeraného alebo neprimeraného riešenia. Preto nie je vďačným objektom na porovnávanie. Ako „pozadie" niečoho je veľmi premenlivé. Na veci nič nemení, že sa autor obyčajne pohybuje v uzavretom priestore. Práve táto „labilnosť" Vajanského koncepcií od začiatku vyvolávala názorové diferencie. On totiž nepolemizoval len s vonkajšími obmedzeniami, s „cudzou škrupinou". Vehementne diskutoval aj smerom dovnútra, so svojským „jadrom". Tak polemizoval predovšetkým aj sám so sebou. V jeho diele sú krikľavé i diskrétne invektívy na všetky strany. Preto má rovnako blízko k pamfletu, ako aj k náročným literárnym žánrom.

Vajanský sa takmer vždy nachádza v hraničných situáciách, na pomedzí dvoch

epoch, na rozhraní dvoch možností, na predele dvoch možných koncepcií. Tieto situácie však nechápe ako osudovo a navždy dané. Nekonvenujú mu. Snaží sa ich všemožne prekonať. Do extrémov sa dostáva akoby proti svojej vôli, pod tlakom vonkajších okolností. Sám ich nevyhľadáva. Jeho ideálom je stálosť a vyrovnanosť. Ale životnou nutnosťou stali sa mu extrémy. V krajnom prípade voľba medzi stagnáciou, ktorá znamenala istú smrť a katastrófu, ktorá prípadne mohla veci obrátiť i k lepšiemu. Túto voľbu si Vajanský subjektívne neštylizoval. Bola preňho historickou nutnosťou. Je však pravda, že ju podmienil aj jeho osobný rozhodujúci podiel na slovenskej politike koncom 19. a na začiatku 20. storočia.

Všetky tieto a mnohé ďalšie, na pohľad neveľmi literárne fakty sa stali súčasťou Vajanského literárno-estetickej koncepcie. Jeho poézia a próza neboli jednoduchou ilustráciou, neslúžili iba propagácii vlastného politického programu. Sú svojprávnym umeleckým faktom. Kto chce, nájde v nich priame paralely s výrokmi Vajanského ideológa a politika. Niet príkreho a neprekročiteľného rozporu medzi jeho umeleckou tvorbou a politickou publicistikou. Riadi ich v zásade totožný významotvorný princíp. Je dokonca vedľajšie, ktorý moment je tu určujúci. Politické tézy sú tak isto rovnoprávnou črtou jeho literárneho diela, ako je zasa „literárna" fikcia oprávnenou súčasťou jeho politického programu. Práve toto je jedna z nápadných špecifických čŕt Vajanského osobnosti ako umelca a verejného činiteľa.

*

Tieto poznámky chcú v ďalšom naznačiť povahu a mechanizmus jednotného princípu, ktorým sa riadila významová výstavba Vajanského literárneho diela, predovšetkým prózy. Domnievam sa, že tento princíp svojím dosahom prekračuje hranice medzi oblasťou umelecko-literárnych faktov a ideovo-politických názorov. Práve on je predpokladom celistvosti Vajanského postoja ku skutočnosti, nech už našiel svoj výraz v slovesnom umení, publicistike alebo v politickej praxi. Možno ním vysvetliť extrémnosť situácií vo Vajanského diele, jeho romantizmus i realizmus, konzervatívizmus i radikalizmus, rezignovanosť a útočnosť, ideu organického rastu i náhlej katastrófy — jednoducho všetky diametrálne odlišné polohy jeho pohľadu na realitu.

V romantizme určujúcim básnickým trópom bola metafora. Pre literárny realizmus ako celok je zasa charakteristická prevaha metonýmie. Nejde tu však ani o ich vzájomné vylučovanie, ani o ich vyhranenú funkciu ako trópov v užšom zmysle. Oba princípy sa neuplatňujú iba pri tvorení a zmenách významu slov. Svojimi dôsledkami zasahujú aj do vyšších rovín konštrukcie literárneho diela. Nemusia sa uplatňovať iba v morfologickom, ale potenciálne aj v syntakticko-kompozičnom zmysle. Možno ich chápať aj ako momenty, ktoré rozhodujúcim spôsobom formujú významovú výstavbu kontextu a v poslednej inštancii ovplyvňujú aj kompozičné zretele. V podstate sú to dve základné hľadiská aktu reči. Metaforický princíp podmieňuje výber jednotiek zo slovnej zásoby, metonymický zasa ich skladbu do vyšších celkov (R. Jakobson—M. Halle). Sú to dva základné kľúče k typológii básnických škôl.

Podstatnou črtou metaforického princípu je tvorenie komplexnej súvzťažnosti javov na základe príznakov ich čiastočnej vnútornej podobnosti, kvalitatívno-významovej zhody ich rodových znakov. Metonymický rad zasa organizuje kontext, v ktorom sa zreteľne pociťuje rázdelie medzi jednotlivými členmi.

Súvzťažnosť sa v ňom navodzuje na základe vonkajšej, skôr kvantitatívnej príbuznosti, alebo vecných vzťahov, na podklade priestorovo-časovo-príčinnej súmednosti. Jednoducho povedané v metaforickom rade ide o splynutie mnohotvárnych plánov a javov. Pre toto sa stal rozhodujúcim činiteľom v romantickosubjektívnej štylizácii skutočnosti. V metonymickom rade zasa ide len o podmienečný dotyk plánov a javov. Preto vyhovoval realisticko-objektívnej štylizácii. Treba ešte raz zdôrazniť, že oba trópy, oba rady a oba princípy sa vyskytujú spolu. Iba v rôznych literárnych školách si vymieňajú poradie dôležitosti. Rozhodujúcu úlohu tu hrá povaha významových kontrastov a paralel.

Pre Vajanského je charakteristické, že vzťah kontrastov a paralel organizoval vo svojom diele takmer vždy veľmi voluntaristicky. Nebral dostatočný ohľad na ich špecifické rodové príznaky, na ich rozdielnu kvalitu. Staval ich k sebe alebo proti sebe najmä podľa ideologicko-abstraktných meradiel. Najčastejšie podľa národno-utilitárneho kľúča. Podľa toho, ako si to práve vyžadovali záujmy „svojského jadra". V zásade všetko, čo patrilo k tomuto jadru, hodnotil ako významové paralely. Všetko ostatné ako súčasť „cudzorodej škrupiny" chápal ako jav kontrastný. Dotyk protikladov bol tak, ako v neskororomantickej próze, možný iba na nejakej abstraktnej základni.

V prvom období tvorby viedla Vajanského idea organického „rastu". Sústreďoval sa na zveľaďovanie tradície novými prvkami, na kultivovanie „koreňov", „kmeňa" a regeneráciu „suchých ratolestí". Jeho cieľom bol vzrast vlastných radov, vyrovnanie sa cudzím elementom. Chcel dosiahnuť rovnováhu protikladných síl. Motivácie, sujetové postupy a kompozičná výstavba jeho prózy v tomto prvom období principiálne zachováva hranice metonymickej pomeznosti, vymedzené rozdielom medzi tzv. „svojským jadrom" a „cudzorodou škrupinou". Skúša však možnosť nahlodať túto škrupinu zvnútra. Svojské paralely chce rozhojniť pohltením niektorých kontrastných prvkov, ktoré patria k cudzorodej škrupine údajne len podmienečne. Jej súčasťou sa stali podľa autorovej mienky výlučne na základe prechodných „metonymických" vzťahov. Preto ich miesto je inde. Tieto prvky chcel Vajanský frontálnou konfrontáciou, v podstate „metaforicky" motivovanou operáciou, priviesť naspäť k svojskému jadru. Próza z tohto obdobia dokazuje možnosť organického, plynulého prechodu časti významových kontrastov v paralely. V tomto je Vajanský blízky próze predchádzajúceho obdobia, záverečnej fáze literárneho romantizmu. Všetko to súvisí s jeho názorom, že prechodne pomaďarčené tzv. vyššie vrstvy, inteligencia a zemianstvo sa môžu ešte vrátiť k svojeti, a tým prispieť k organickému vzrastu národných síl. Tento vtedy ešte rovnako reálny ako iluzórny plán realizoval sa vo Vajanského novelách a románoch nielen rôznymi motiváciami „metonymického" dotyku, ale priamo pokusmi vytvoriť „metaforické" stotožnenie dvoch odlišných koncepcií života, odlišných stavovských tradícií a diametrálne odchodných spoločensko-politických vzťahov.

V prvom období išlo Vajanskému o argumenty na rozmnoženie významových paralel. Chcel skonštruovať nový kvalitatívny celok, nové metaforické stotožnenie tým, že voluntaristicky, to znamená aj násilne rozbíjal metonymické rázdelia. Abstraktnou argumentáciou chcel diskvalifikovať údajne len prechodné, dočasné časovo-príčinné vzťahy pôvodne slovenskej šľachty a inteligencie k uhorskej štátnej myšlienke. Toto je napríklad ústredná téma *Letiacich tieňov* (1883) a *Suchej ratolesti* (1885).

Próza z druhého obdobia Vajanského tvorby sa riadi rovnakými princípmi, pôsobí v nej rovnaký mechanizmus. Menia sa však funkcie a hodnotenie významových paralel a kontrastov, menia sa ich ideologicko-politické kritériá. A konečne mení sa aj abstraktná základňa ich možnej konfrontácie. Preto celý mechanizmus beží na iné obrátky. Vajanský dospel k reálnemu poznatku, že kľúč k zmene situácie nie je v extenzívnej aktivite „svojského jadra". Metonymické hranice medzi ním a „cudzorodou škrupinou" sa zvýraznili. Autor zapochyboval o plynulej premene významových kontrastov na paralely. Motivácie, sujetové postupy a celá kompozičná výstavba sa podriadila dokazovaniu, že akékoľvek pokusy navodiť metaforické stotožnenie rôznorodých prvkov sú iluzórne. Pretože sa však nechcel vzdať nijakých možností, naďalej opätovne a vytrvalo si overoval tento poznatok. Komplikoval vzťahy postáv a situácie. Abstraktno-politickú argumentáciu doplnil neúmernými, vyslovene rétorickými postupmi. V pozadí však ponechával tušenie, že kontrastné prvky, ktoré údajne patrili k cudzorodému celku iba podľa „zvykového" práva, podľa prechodnej vecnej, priestorovo-časovo-príčinnej súmednosti, stali sa časom už jeho definitívnou metaforicko-kvalitatívnou súčasťou. Preto odmietol akékoľvek spojivá s nimi. Zameral sa na zosilňovanie obranných, defenzívnych väzieb v rámci svojského jadra. Ďalšie konfrontácie už nesmerovali k vzájomnému zlúčeniu, k metaforickej jednote, ale dostali opačný smer.

V zhode s týmto autor sa vzdal propagovania aktivity navonok. Pozornosť zameral na vylúčenie akýchkoľvek vnútorných disproporcií. Zosilňoval zdanie metaforickej jednoty „svojského jadra". Rušil všetky možnosti jeho čo i len nepatrného metonymického dotyku s brutálnym obkľúčením. Chcel jadro konzervovať v jeho pôvodnom, nedotknuteľnom celku. Ostala mu už len nádej, že po úplnom rozchode toto odolné jadro prežije katastrófu, náhly zlom, ktorý jedine môže vyriešiť absolútne napätie. Podľa jeho názoru iba vonkajší katastrofický zásah mohol zabrániť, aby silnejší celok s agresívnou „metaforickou" schopnosťou nepohltil a nezničil celok slabší. Toto je napríklad ústredný problém románu *Kotlín* (1901). Kým Rudopoľský v *Suchej ratolesti* bol Vajanského argumentom o oprávnenosti organického vzrastu „národnej veci", Andrej Lutišič z *Kotlína* je už dôkazom rezignácie. Jeho samovražda výstrelom z revolvera je predzvesťou katastrófy, ktorá jediná môže rozbiť krunier, tesný až k zaduseniu. V tejto situácii mohla už len vonkajšia intervencia vyrovnať nepomer síl v prospech slabšieho partnera. Metonymické rázdelie sa stalo symbolom osudového rozhrania epoch.

O tomto sa však možno dozvedieť viac z Vajanského publicistických statí ako z jeho umeleckej prózy. Napríklad v *Náladách a výhľadoch* (1897) sa otvorene hovorí o „blízkom očakávaní spásy", o tom, že „svätou povinnosťou všetkých je, aby sme boli jednoliaty celok" a aby sme tak mohli vydržať cez „dnešný kritický čas", pretože len „pustý blázon... môže veriť v stálosť národných a politických pomerov v strednej Európe" (Sobrané diela S. H. V., zv. XII, 1947, 261, 273, 282).

*

Jednotný významotvorný princíp Vajanského umeleckej prózy a publicistiky vyplýva z osobitného, zvratno-premenlivého vzťahu medzi metaforickým a metonymickým princípom. Táto ambivalentná premenlivosť bola hybnou silou me-

chanizmu motivácií a sujetovo-kompozičných postupov, ktorými sa realizovala ústredná téma jeho diela, téma „zmeny", prechodu na kvalitatívne vyšší stupeň, primeranejší zmenenej situácii. Malo sa to však dosiahnuť bez toho, že by sa porušila kontinuita s tradíciou. Vajanského snahou preto bolo, aby oba určujúce princípy zachoval v rovnováhe. Metaforický princíp ovplyvňoval výber prvkov, ktoré sa mali dostať do vzájomných vzťahov. Metonymický zasa ich syntax, spájanie do nového kontextu. Týmto sa dostávali do vzájomnej súvislosti alebo aj priamej závislosti prvky a tendencie veľmi rôznorodé, nevynímajúc vyslovené protiklady. Vzťah významových paralel a kontrastov sa riadil podľa toho, do ktorého, metaforického alebo metonymického kontextu boli zaradené. Určovali to takmer výlučne subjektivisticko-voluntaristické zreteľe. Podmieňovala ich nestála taktika národného boja, ideologická utilitárnosť, teda predovšetkým tlak zvonku. Z tohto pramenia nepredvídané obraty, skoky a extrémy.

Metonymický princíp bol mierou „realizmu" a „horizontálnej" objektívnosti zobrazených situácií. Metaforický im zasa dodával „vertikálno-romantickú" subjektívnosť. Tento problém svojsky obrazne definoval a riešil sám Vajanský v stati *Umenie v živote národov* (1912). Píše tam: „Pri stavbe domu, teda i pri stavbe chrámu národnej osvety [a dodajme: aj pri výstavbe epicko-prozaického diela, O. Č.] treba stavať od základu, ale i to je svätá pravda... že hoci surový múr stavajú od spodku nahor, fasádu a všetky frontálne a bokové ornamenty robia odvrchu dospodku... A práve nie surová tehla a malta dáva stavisku charakter, formu a krásu, ale fasáda a ornamentika" (Sobrané diela S. H. V., zv. XI, 1947, 289—290).

Významotvorným princípom Vajanského literárneho diela a celej jeho verejnej činnosti bola idea *metonymického* zjednotenia kontrastov *metaforickou* cestou, alebo inak povedané: idea metaforického zjednotenia metonymicky odlíšených paralel. Vzdialeno tomu zodpovedajú slová o zhodách a rozdieloch medzi stavaním „základov" a „ornamentálnou" výzdobou. Tieto dva protichodné smery sú celkom organickou súčasťou procesu, ktorý na pláne literárneho diela zobrazil vzostup i zostup ideí, motivujúcich ústrednú tému o potrebe „zmeny" situácie. Táto téma a jej realizácia boli v základe primerané požiadavkám svojej doby. Vajanský priniesol jedno z viacerých možných riešení.

STANISLAV ŠMATLÁK

Dva prístupy a jeden paradox

Ak by mala mať táto konferencia tzv. rehabilitačný charakter, tak by bolo treba iba ľútostivo konštatovať: škoda, že sa neodohrala prinajmenšom pred desiatimi rokmi; dnes už Vajanského — aspoň v kruhu literárnych historikov — „rehabilitovať" netreba. Svedčí o tom aj pozornosť, venovaná v treťom zväzku akademických Dejín slovenskej literatúry práve Svetozárovi Hurbanovi, pozornosť, znamenajúca zo stránky kvantitatívnej i kvalitatívnej zavŕšenie určitej